Романюк Людмила
Вінниця

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ПРОСТОРОВОГО ДЕЙКСИСУ У СКЛАДІ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Важливе місце під час розгляду прагматичного потенціалу мовних одиниць належить категорії дейксису. Дейксис — проверби («замінники» дієслів), прономінали, проад'єктиви, проадверби (різні категорії займенників) — виконує дейктичну (вказівну) функцію або забезпечує зв'язність мовлення. Дейктичні одиниці заміщують повнозначні слова у процесі мовлення, повторно вказують на референт (конкретний предмет, про який ідеться в повідомленні, тексті, вислові).

Ф. С. Бацевич зазначає: «Дейксис — вказівна функція одиниць мовного й паралінгвального кодів у спілкуванні, що виражається лексичними, граматичними, просодичними, паралінгвальними (жести, міміка, постава) засобами та передбачає ідентифікацію й локалізацію учасників спілкування, об'єктів, подій, процесів, фактів тощо щодо просторового, часового, соціального та деяких інших контекстів, які створюються актом висловлення (мовленнєвим актом) й комунікантами» [1: 281].

Серед засобів дейктичної вербалізації (транспозиції) виділяють субстантивацію, ад'єктивацію, вербалізацію, адвербіалізацію, прономіналізацію. Для поля локативності найбільш продуктивними виявилися: прономіналізація, адвербіалізація, ад'єктивація, вербалізація.

Засобами актуалізації дейксису у складі ФО поля локативності можуть бути займенники (*той, хтось, я, ми, свій*): *той, що у скалі* [2: 183], *той, що у смолі купається* [2: 141], *ні в які ворота не лізе* [2: 247], *не бачити далі свого носа* [2: 24], *з усіх боків* [2: 35]; прислівники різного походження (*тут, там, біля, поряд, зверху, знизу, позаду, здалека, вище, нижче*): *стояти біля витоків* [4: 864], *одна нога тут, а друга там* [4: 553], *далі нікуди* [4: 552], *повернути носа в той бік* [4: 29], *високо літати* [4: 104], *високо нести голову* [4: 104], *низько падати, під боком* [2: 35], *отуди к бісу* [4: 34].

Прономіналізовані слова (частини мови, що перейшли до розряду іменників) беруть участь у фразеотворенні. Наприклад: *виходити сухим з води* [4: 871], *до печеного вогню прикладати* [5: 363], *як дурному з гори бігти* [4: 189]. Використовуються також прикметники, зокрема такі, як: *вищий, нижчий, наступний, вказаний* (за указаний період), наприклад: *ходити нижче трави* [4: 549], *тихіший води, нижчий трави* [4: 549].

У структурі фразем із семантикою локативності використовуються адвербіалізовані слова (частини мови, що перейшли до розряду прислівників): *під градусом* [250: 190], *під мухою* [4: 515], *тримати на мушці* [4: 515], *лігма лежати* [4: 420], *до біса (багато)* [2: 32]; із компонентом-прикметником,

дієприкметником або ад'єктивовані (такі, що перейшли у прикметники): *лежачий хліб* [4: 420], *непочатий край* [4: 547], *на різні кінці* [4: 376], *порожнє серце* [4: 794], *золота середина* [4: 791], *проводжати в останню путь* [4: 723].

Дейктичні одиниці у складі ФО пов'язані також із числівником та процесом ад'єктивації. Числівники (*перший, другий, стільки, скільки*) у складі ФО із семантикою локативності: *на першому плані* [4: 624], *ставити на перше місце* [4: 624], *перший хлопець на селі, з перших рук* [4: 624], *дати під сьоме ребро* [4: 874].

Граматичним засобом вираження просторового дейксису можуть бути частки (*хоч, там, тут, ось, он, от*): *отуди к лихій годині!* [4: 591].

Дейктичне значення виражається через граматичне значення слів і словоформ у структурі ФО. «Там» може називати будь-яке місце, але обов'язково віддалене від мовця; «тут» — будь-яке місце, але найближче до мовця, наприклад: *і там і сям* [4: 873], *тут і там* [4: 904], *одна нога тут, друга там* [5:396].

Дейктичні слова беруть на себе роль точки відліку, від якої мовець орієнтується у просторі. За типологією, запропонованою Ч. Філлмором, виділяємо особливий різновид дейксису — просторовий. Ф. С. Бацевич зазначає: «Просторовий дейксис — вказування учасників мовленнєвого акту — адресанта (мовця, автора) і адресата (слухача, читача), а також третіх осіб, які безпосередньо не беруть участі у спілкуванні» [1: 122]. Наприклад, у фразеологізмі *три чисниці до смерті* [4: 948] реалії абстрактного, духовного світу й часові категорії — людський вік — вимірюються за допомогою просторових понять. Дейктичним компонентом є сполучення числівника *три* та іменника *чисниця*.

Українська фразеологія має також такі дейктичні компоненти просторовості, що можуть виявляти позицію спостерігача щодо простору та учасників дії: *аж вогні в очах блискотять* [4: 35], *вирости в очах* [4: 102], *високо нестися* [4: 104], *виводити на чисту воду* [4: 948], *роги високі ростуть* [4: 104], *одна нога тут, друга там* [5: 396].

Приймаючи тезу про те, що мовна картина світу — антропоцентрична, А. А. Уфімцева визначила роль дейктичних одиниць із локативним значенням. Дослідниця ділить їх на дві групи за характером вираження цього значення. Суб'єктивний дейксис описує локативність з урахуванням положення спостерігача: *«The church is on the side of the town-hall»* (from where I'm looking) — 'Церква знаходиться на стороні ратуші' (звідти, звідки я шукаю), а об'єктивний — відповідно інших об'єктів: *«The church is on the side of the town-hall»* (from the road) — 'Церква знаходиться на стороні ратуші' (від дороги) [3].

Комунікативними функціями дейктичних засобів є формування цілісного дискурсу, додавання мовцем різноманітних семантико-

прагматичних відтінків значення, визначення прагматичної компетенції. Характерні ознаки дейксису формують певні компоненти локативності у складі ФО, є продуктивними засобами фразеологічної вербалізації за такими моделювальними характеристиками:

1. Егоцентричність. Семантико-прагматична організація простору вимірюється з позицій Я-мовця. Наприклад: *один в ліс, один по дрова* [5: 396], *залишатися позаду* [4: 310], *у дідька в зубах* [5: 415]. Інший варіант егоцентричного дейксису може бути зорієнтованим на адресата: *піди туди, не знаю куди; не бачити далі свого носа* [5: 387], *вискочити на сухе* [5: 349], *вискочити в люди* [4: 104], *закрутити світ* [4: 309].

Дейктичні компоненти у складі ФО можуть витлумачувати напрям або місце перебування і з позиції мовця, і з позиції співрозмовника.

Протиставлення у просторі «Я — не-Я — інший» вербалізовано у фразеології за моделлю: ближчий — серединний — екстремальний. У межах представленої опозиції організовано дейктичні засоби мови. Конотації ближчого дейксису виявляються у ФО: *за два кроки, за рогом, рукою подати, ставити на першому місці* [4: 497]. Суб'єкт розуміється як такий, що перебуває близько та корелює із семантикою «свій», «далекий», «близький» тощо.

2. *Медіальний (серединний) дейксис* визначає рівновіддалене місцеперебування від мовця або визначених меж: *між небом і землею* [4: 539], *між Сціллою і Харібдою* [4: 873], *між двох вогнів* [4: 225], *сидіти між двох стільців* [4: 225], *золота середина* [4: 343].

3. *Екстремальний дейксис* визначає віддаленість. Ця конотація може бути виражена за допомогою займенника *той*, прислівників *там*, *десь*, *далеко*; прикметників — *далекий, довгий*: *на останній межі* [4: 482], *як Бога з неба* [4: 538], *де Макар телят пасе* [4: 225], *з далекого далека* [4: 219].

Отже, поняття локативності не пов'язане з якоюсь однією категорією або характеристикою дейксису. Локативність «пронизує» семантику практично всіх частин мови (самостійних) і формує різні класи орієнтативних слів (прислівників, займенників, прийменників).

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бацевич Ф. С.* Вступ до лінгвістичної прагматики / Ф. С. Бацевич. — К. : ВЦ Академія, 2011. — 304 с.

2. *Ужченко В. Д.* Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. — К. : Знання, 2007. — 494 с.

3. *Фоміна С. Б.* Концептуалізація простору у фантастичному дискурсі В. Винниченка Сонячна машина / С. Б.Фоміна // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. — 2010. — № 910. — Ч. 2. — С. 219–223.

4. *Фразеологічний словник української мови*. — К. : Наук. думка, 1993. — 984 с.

5. *Шкільний словник української мови*: синоніми, антоніми, омоніми, пароніми, фразеологізми / уклад. Т. К. Співак. — Х. : Весна, 2008. — 432 с.

Руденко Анастасия, Маторина Наталья
Славянск

К ВОПРОСУ О ТРУДНОСТЯХ МОРФОЛОГИЧЕСКОГО РАЗБОРА ГЛАГОЛА
(на материале категории наклонения)

Глагол – необыкновенная часть речи. Необыкновенна она уже тем, что обозначает действие, и поэтому глагол обладает огромным потенциалом для выражения бесчисленных действий, сопровождающих человека и многообразные аспекты его деятельности (трудовой, социальной, экономической, научной, общественной, политической и др.), различные явления природы и т. п. Практика показывает, что учащиеся недостаточно хорошо усваивают глагол; особенно это касается категории наклонения как такой, с которой они сталкиваются впервые.

В тезисах остановимся на ключевых моментах, связанных с грамматической категорией наклонения глагола – в рамках морфологического разбора глагола как части речи: при кажущейся простоте теоретического материала по вопросу категории наклонения глагола можно обнаружить целый перечень ее особенностей, требующих определенных разъяснений, что предопределило выбор темы исследования, а также стало одним из доказательств ее актуальности.

Наклонение – это грамматическая категория, выражающая отношение процесса к действительности. В современном русском языке три наклонения: изъявительное, повелительное и сослагательное. Они образуют оппозицию: изъявительное наклонение, представляющее процесс как реальный, как фактически осуществляющийся, противопоставлено повелительному и сослагательному наклонениям, представляющим процесс как ирреальный. Каждая из трех форм наклонения характеризуется своим грамматическим значением, морфологическим выражением и особенностями употребления.

Изъявительное наклонение, или индикатив, – это «грамматическое значение, которое представляет процесс как реальный, как действительно осуществляющийся в одном из трех временных планов – в настоящем, прошедшем или будущем времени: *читаю, читал, буду читать*» [1: 153]. Из